

✦ ΔΙΕΘΝΗΣ ΜΠΕΣΤ ΣΕΛΕΡ ✦

ΟΥΤΟΠΙΑ

✦
ΑΝΟΙΧΤΑ
ΣΥΝΟΡΑ

ΓΙΑ

✦
ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ
ΒΑΣΙΚΟ
ΕΙΣΟΔΗΜΑ

ΡΕΑΛΙΣΤΕΣ

ΠΩΣ ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΝΑ ΧΤΙΣΟΥΜΕ
ΤΟΝ ΙΔΑΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

«Τολμηρή σκέψη, φρέσκες ιδέες και ζωντανή πρόζα». – *Στίβεν Πίνκερ*

ΡΟΥΤΓΚΕΡ ΜΠΡΕΓΚΜΑΝ

© Routledge, 2016. Εξέδ. ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε. Αθήνα, 2017

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: UTOPIA FOR REALISTS

Από τις Εκδόσεις Bloomsbury, Λονδίνο 2017

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Ουτοπία για ρεαλιστές**

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Rutger Bregman

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ανδρέας Σοκοδήμος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Φίλια Μπουγιούκου

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Δημήτρης Χαροκόπος

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ραλλού Ρουχωτά

© Rutger Bregman, 2016

All rights reserved including the rights of reproduction in whole or in part in any form. «Utopia for Realists originated on The Correspondent, your antidote to the daily news grind www.correspondent.com»

Γραφήματα: Momkai

© Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2017

Πρώτη έκδοση: Μάιος 2017, 3.000 αντίτυπα

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-2015-8

Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-2016-5

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.

Έδρα: Τατοίου 121, 144 52 Μεταμόρφωση

Βιβλιοπωλείο: Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα

Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550 • e-mail: info@psychogios.gr

www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Head Office: 121, Tatoiou Str., 144 52 Metamorfossi, Greece

Bookstore: 13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece

Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550 • e-mail: info@psychogios.gr

www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

ΟΥΤΟΠΙΑ

✦
ΑΝΟΙΧΤΑ
ΣΥΝΟΡΑ
✦

ΓΙΑ

✦
ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ
ΒΑΣΙΚΟ
ΕΙΣΟΔΗΜΑ
✦

ΡΕΑΛΙΣΤΕΣ

ΠΩΣ ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΝΑ ΧΤΙΣΟΥΜΕ
ΤΟΝ ΙΔΑΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

ΡΟΥΤΓΚΕΡ ΜΠΡΕΓΚΜΑΝ

Μετάφραση: Ανδρέας Σοκοδήμος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Η επιστροφή της Ουτοπίας.....	11
2. Γιατί πρέπει να χαρίζουμε χρήματα σε όλους.....	37
3. Το τέλος της φτώχειας	63
4. Η αλλόκοτη ιστορία του Προέδρου Νίξον και του νομοσχεδίου του για το βασικό εισόδημα	91
5. Νέα στοιχεία για μια νέα εποχή	115
6. Εργάσιμη εβδομάδα δεκαπέντε ωρών	143
7. Γιατί δε συμφέρει να είσαι τραπεζίτης.....	171
8. Αγώνας δρόμου ενάντια στις μηχανές	197
9. Πέρα από τις πύλες της Γης της Αφθονίας	225
10. Πώς οι ιδέες αλλάζουν τον κόσμο	257
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	277
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	289
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	343
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	355

*Έναν παγκόσμιο χάρτη που δεν εμφανίζει την
Ουτοπία δεν αξίζει ούτε να τον κοιτάξεις, γιατί
αφήνει έξω τη μοναδική χώρα στην οποία καταλή-
γει πάντα η Ανθρωπότητα. Κι όταν καταλήξει εκεί
η Ανθρωπότητα, κοιτάξει γύρω της και δει μια
καλύτερη χώρα, ανοίγει πανιά. Η πρόοδος είναι
η υλοποίηση κάθε ουτοπίας.*

Όσκαρ Ουάιλντ (1854-1900)

Η επιστροφή της Ουτοπίας

Ας ξεκινήσουμε με ένα σύντομο μάθημα Ιστορίας: Στο παρελθόν, όλα ήταν χειρότερα.

Για το περίπου 99% της παγκόσμιας Ιστορίας, το 99% της ανθρωπότητας ήταν φτωχοί, πεινασμένοι, ακάθαρτοι, φοβισμένοι, χαμηλού πνευματικού επιπέδου, άρρωστοι και άσχημοι. Μέχρι και τον 17ο αιώνα, ο Γάλλος φιλόσοφος Μπλαιζ Πασκάλ (1623-1662) περιέγραφε τη ζωή ως μια τεράστια κοιλάδα των δακρύνων. «Η ανθρωπότητα είναι σπουδαία», έγραφε, «γιατί γνωρίζει ότι είναι αξιοθρήνητη». Στη Βρετανία, ο συνάδελφός του φιλόσοφος Τόμας Χομπς (1588-1679) συμφωνούσε ότι η ανθρώπινη ζωή ήταν στην ουσία «μοναχική, φτωχική, απαίσια, βάρβαρη και σύντομη».

Όμως, τα τελευταία διακόσια χρόνια, όλα αυτά άλλαξαν. Μέσα σε ένα μέρος αυτού του χρονικού διαστήματος που το ανθρώπινο είδος ζει σε αυτό τον πλανήτη, δισεκατομμύρια από εμάς γίναμε ξαφνικά πλούσιοι, τρεφόμεστε καλά, είμαστε καθαροί, ασφαλείς, έξυπνοι, υγιείς και, κατά καιρούς, ακόμα και όμορφοι. Εκεί όπου το 1820 το 84% του παγκόσμιου πληθυσμού ζούσε ακόμη στην ακραία φτώχεια, το 1981 το ποσοστό αυτό μειώθηκε στο 44% και σήμερα, μερικώς μόλις δεκαετίες μετά, είναι κάτω από το 10%.¹

Αν συνεχιστεί αυτή η τάση, η ακραία φτώχεια, που ήταν βασικό χαρακτηριστικό της ζωής, σύντομα θα εξαλειφθεί οριστικά. Ακόμα κι εκείνοι που συνεχίζουμε να αποκαλού-

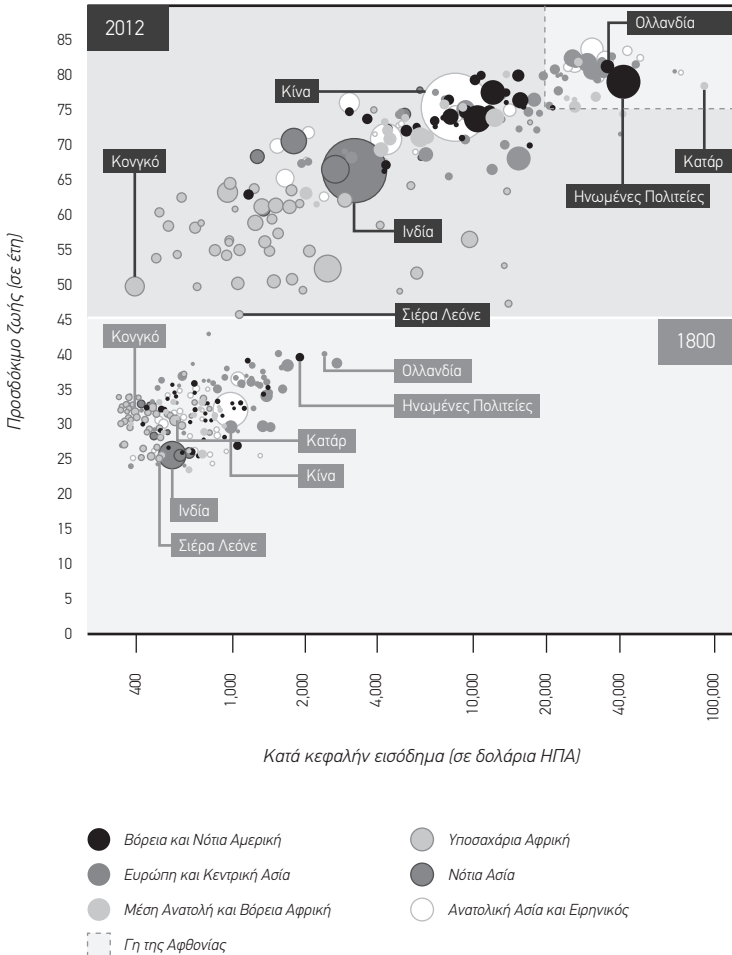
με «φτωχούς» θα απολαμβάνουν μια αφθονία που δεν έχει προηγούμενό της στην παγκόσμια Ιστορία. Στη χώρα που ζω, την Ολλανδία, ο άστεγος που παίρνει κρατική βοήθεια σήμερα έχει περισσότερα χρήματα να ξοδέψει από ό,τι ο μέσος Ολλανδός το 1950 και τέσσερις φορές περισσότερα από ό,τι οι πολίτες της Ολλανδίας στην ένδοξη Χρυσή Εποχή της, τότε που η χώρα αυτή ήταν κυρίαρχος των επτά θαλασσών.²

Επί αιώνες ο χρόνος είχε παγώσει τελείως. Προφανώς υπήρχαν πολλά στοιχεία για να γεμίσουν τα βιβλία Ιστορίας, αλλά η ζωή ουσιαστικά δε βελτιωνόταν. Αν μπορούσαμε να βάλουμε έναν Ιταλό χωρικό του 1300 σε μια μηχανή του χρόνου και τον βγάξαμε στην Τοσκάνη της δεκαετίας του 1870, δε θα καταλάβαινε σημαντικές διαφορές.

Οι ιστορικοί εκτιμούν ότι το μέσο ετήσιο εισόδημα στην Ιταλία γύρω στο 1300 ήταν περίπου 1.600 δολάρια. Σχεδόν εξακόσια χρόνια μετά –ύστερα από τον Κολόμβο, τον Γαλιλαίο, τον Νεύτωνα, την Επιστημονική Επανάσταση, τη Μεταρρύθμιση και τον Διαφωτισμό, την ανακάλυψη της πυρίτιδας, της τυπογραφίας και της ατμομηχανής– συνέχισε να είναι 1.600 δολάρια.³ Εξακόσια χρόνια πολιτισμού πέρασαν, και ο μέσος Ιταλός βρισκόταν λίγο-πολύ εκεί που ήταν πάντα.

Ήταν μόλις κοντά στο 1880, την εποχή περίπου που ο Αλεξάντερ Γκράχαμ Μπελ εφηύρε το τηλέφωνο, ο Τόμας Έντισον κατοχύρωσε με πατέντα τον λαμπτήρα φωτισμού, ο Καρλ Μπεντς πειραματιζόνταν με το πρώτο του αυτοκίνητο και η Ζοζεφίν Κοχρέιν ασχολιόταν με κάτι που μπορεί να ήταν η πιο ευφυής ιδέα όλων των εποχών –το πλυντήριο πιάτων–, που τον Ιταλό χωρικό τον σάρωσε το κύμα της προόδου. Και μάλιστα ήταν μια πολύ ξέφρενη πορεία. Οι δύο προηγούμενοι αιώνες γνώρισαν εκρηκτική ανάπτυξη και από άποψη πληθυσμού και από άποψη ευημερίας σε παγκόσμια κλίμακα. Σήμερα, το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι δεκαπλάσιο από

Πίνακας 1. Δύο αιώνες καταπληκτικής προόδου

Για να καταλάβουμε το διάγραμμα αυτό, χρειαζόμαστε λίγο χρόνο. Κάθε κύκλος αντιπροσωπεύει μία χώρα. Όσο μεγαλύτερος είναι ο κύκλος, τόσο μεγαλύτερος είναι ο πληθυσμός της. Στο κάτω τμήμα φαίνονται οι χώρες το έτος

1800. Στο επάνω τμήμα τις παρουσιάζουμε το έτος 2012. Το 1800, το προσδόκιμο ζωής ακόμα και στις πλουσιότερες χώρες (π.χ. την Ολλανδία, τις ΗΠΑ) ήταν ακόμα χαμηλότερο από το αντίστοιχο της χώρας που είχε το χαμηλότερο επίπεδο από άποψη υγείας (τη Σιέρα Λεόνε) το 2012. Με άλλα λόγια, το 1800 όλες οι χώρες ήταν φτωχές και σε πλούτο και σε υγεία, ενώ σήμερα ακόμα και η υποσαχάρια Αφρική έχει υψηλότερες επιδόσεις κι από τις πιο εύπορες χώρες του έτους 1800 (παρά το γεγονός ότι τα εισοδήματα στο Κονγκό δεν άλλαξαν σχεδόν καθόλου μέσα στα τελευταία διακόσια χρόνια). Πράγματι, ακόμα περισσότερες χώρες φτάνουν στη «Γη της Αφθονίας», στο πάνω δεξί τμήμα του διαγράμματος, όπου το μέσο εισόδημα σήμερα φτάνει τα 20.000 δολάρια και το προσδόκιμο ζωής υπερβαίνει τα εβδομήντα πέντε έτη.

Πηγή: Gapminder.org

αυτό που ήταν το 1850. Ο μέσος Ιταλός είναι δεκαπέντε φορές πλουσιότερος από ό,τι το 1880. Και η παγκόσμια οικονομία; Σήμερα είναι διακόσιες πενήντα φορές μεγαλύτερη από εκείνη που ήταν πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση, τότε που σχεδόν όλοι, και παντού, ήταν ακόμη φτωχοί, πεινασμένοι, ακάθαρτοι, φοβισμένοι, χαμηλού πνευματικού επιπέδου, άρρωστοι και άσχημοι.

Η μεσαιωνική ουτοπία

Στο παρελθόν, οι εποχές ήταν σίγουρα δύσκολες και συνεπώς είναι πολύ λογικό ο κόσμος να ονειρευόταν μια εποχή που η κατάσταση θα βελτιωνόταν.

Ένα από τα πιο ζωντανά όνειρα ήταν η περιοχή με το γάλα και το μέλι, γνωστή ως Κοκέιν (Cockaigne). Για να φτάσεις εκεί, έπρεπε πρώτα να καταναλώσεις όση πουτίγκα θα έβρι-

σκες σε διαδρομή πέντε χιλιομέτρων. Όμως, άξιζε η προσπάθεια, γιατί όταν έφτανες στην Κοκείν, θα βρισκόσουν σε έναν τόπο όπου στα ποτάμια θα έρεε κρασί, πάνω από το κεφάλι σου θα πετούσαν ψητές χήνες, οι καρποί στα δέντρα θα ήταν κέικ και ο ουρανός θα έβρεχε φρέσκες πίτες και γλυκίσματα. Αγρότες, χειροτέχνες, κληρικοί... Όλοι ήταν ίσοι και απολάμβαναν τον ήλιο.

Στην Κοκείν, τη Γη της Αφθονίας, οι άνθρωποι ποτέ δεν τσακώνονταν. Αντίθετα, διασκεδάζαν, χόρευαν, έπιναν και κοιμούνταν εδώ κι εκεί.

«Για τη μεσαιωνική νοοτροπία», γράφει ο Ολλανδός ιστορικός Χέρμαν Πλάι, «η σύγχρονη Δυτική Ευρώπη πλησιάζει πάρα πολύ σε μια καλόπιστη Κοκείν. Έχετε στη διάθεσή σας καταστήματα γρήγορης εστίασης επτά ημέρες την εβδομάδα σε εικοσιτετράωρη βάση, μπορείτε να ελέγχετε τις κλιματικές συνθήκες, απολαμβάνετε ελεύθερα τον έρωτα, εισπράττετε εισοδήματα χωρίς να εργάζεστε και μπορείτε να παρατείνετε τη νιότη σας με πλαστικές εγχειρήσεις».⁴ Στις μέρες μας, υπάρχουν περισσότεροι άνθρωποι που υποφέρουν από παχυσαρκία σε παγκόσμια κλίμακα από ό,τι από πείνα.⁵ Στη Δυτική Ευρώπη, το ποσοστό εγκληματικότητας είναι σαράντα φορές χαμηλότερο, κατά μέσο όρο, από εκείνο του Μεσαίωνα, και αν διαθέτεις το κατάλληλο διαβατήριο, έχεις εξασφαλίσει ένα εντυπωσιακό δίκτυο κοινωνικής ασφάλειας.⁶

Αυτό ίσως είναι και το δικό μας μεγαλύτερο πρόβλημα: Σήμερα, κοντεύει να εξαμιστεί το παλιό μεσαιωνικό όνειρο της ουτοπίας. Σίγουρα μπορούμε να πετύχουμε λίγη επιπλέον κατανάλωση, λίγη περισσότερη ασφάλεια, αλλά και τις αρνητικές επιπτώσεις με τη μορφή της ρύπανσης, της παχυσαρκίας, ενώ ο Μεγάλος Αδελφός είναι πιο απειλητικός παρά ποτέ. Για τον μεσαιωνικό ονειροπόλο, η Γη της Αφθονίας ήταν ένας φανταστικός παράδεισος. «Μια απόδραση από τα γήινα, τα ανθρώ-

πινα βάσανα», όπως είπε επί λέξει ο Χέρμαν Πλάι. Όμως, αν μπορούσαμε να ζητήσουμε από εκείνο τον Ιταλό αγρότη του 1300 να περιγράψει τον σύγχρονο κόσμο μας, η πρώτη σκέψη του θα ήταν αναμφίβολα σχετική με την Κοκκείν.

Στην ουσία, ζούμε σε μια εποχή όπου επαληθεύονται οι βιβλικές προφητείες. Κάτι που τον Μεσαίωνα θα φαινόταν σαν θαύμα σήμερα είναι κοινοτοπία: Ο τυφλός ξαναβρίσκει το φως του, οι ανάπηροι μπορούν να περπατήσουν, και οι πεθαμένοι ανασταίνονται. Πάρτε την περίπτωση του Argus II, ενός εμφυτεύματος που τοποθετείται στον εγκέφαλο και αποκαθιστά σε κάποιον βαθμό την ανθρώπινη όραση με αυτή που είχε ο ασθενής εκ γενετής. Ή πάρτε την περίπτωση του Rewalk, μιας ομάδας ρομποτικών κάτω άκρων που δίνει τη δυνατότητα σε παραπληγικούς να ξαναπερπατήσουν. Ή το Rheobatrachus, ένα είδος βατράχου που εξαλείφθηκε το 1983, αλλά χάρη σε Αυστραλούς επιστήμονες στην ουσία επανήλθε στη ζωή με τη χρήση παλιού DNA. Ο τύγρης της Τασμανίας είναι ο επόμενος στη λίστα αυτής της ερευνητικής ομάδας, το έργο της οποίας είναι μέρος του ευρύτερου «Lazarus Project» (που πήρε το όνομά του από τη σχετική ιστορία ανάστασης νεκρού στην Καινή Διαθήκη).

Στο μεταξύ, η επιστημονική φαντασία γίνεται επιστημονικό γεγονός. Τα πρώτα αυτοκινούμενα οχήματα κυκλοφορούν ήδη στους δρόμους. Ακόμα και τώρα, οι τρισδιάστατοι εκτυπωτές εκτυπώνουν ολόκληρες εμβρυϊκές κυτταρικές δομές, και κάποιοι άνθρωποι στους οποίους έχουν τοποθετηθεί εμφυτεύματα στον εγκέφαλό τους κινούν ρομποτικά άκρα με το μυαλό τους. Ένα άλλο οιονεί δεδομένο: Από το 1980, η τιμή της ηλιακής ενέργειας ενός βατ βυθίστηκε κατά 99%, κι αυτό δεν είναι τυπογραφικό λάθος. Αν φανούμε τυχεροί, οι τρισδιάστατοι εκτυπωτές και τα ηλιακά πάνελ μπορεί μέχρι και την ιδέα του Καρλ Μαξ (όλα τα μέσα παραγωγής να

ελέγχονται από τις μάζες) να κάνουν πραγματικότητα, κι όλα αυτά μάλιστα χωρίς να γίνει επανάσταση και να χυθεί αίμα.

Για πολλά χρόνια, η Γη της Αφθονίας προοριζόταν για μια μικρή ελίτ στην πλούσια Δύση. Η εποχή αυτή παρήλθε. Από τότε που η Κίνα έκανε άνοιγμα προς τον καπιταλισμό, επτακόσια εκατομμύρια Κινέζοι ξέφυγαν από την ακραία φτώχεια.⁷ Και η Αφρική, επίσης, απαλλάσσεται με γρήγορο ρυθμό από τη ρετινιά της οικονομικής καταστροφής. Η ήπειρος αυτή αποτελεί σήμερα έδρα για έξι από τις πιο γρήγορα αναπτυσσόμενες οικονομίες του κόσμου.⁸ Μέχρι το έτος 2013 έξι από τα επτά δισεκατομμύρια κατοίκων αυτού του πλανήτη ήταν κάτοχοι κινητού τηλεφώνου. (Για λόγους σύγκρισης θα αναφέρω ότι τουαλέτα διέθεταν μόλις τα τεσσεράμισι δισεκατομμύρια).⁹ Και στο διάστημα από το 1994 μέχρι το 2014, ο αριθμός των ατόμων που είχαν πρόσβαση στο Διαδίκτυο παγκοσμίως πραγματοποίησε άλμα από το 0,4% στο 40,4%.¹⁰

Επίσης, από άποψη υγείας –ίσως η μεγαλύτερη υπόσχεση της Γης της Αφθονίας–, η σύγχρονη πρόοδος έχει ξεπεράσει ακόμα και την πιο τολμηρή φαντασία των προγόνων μας. Κι ενώ οι πλούσιες χώρες πρέπει να ευχαριστιούνται με την προσθήκη ακόμα ενός Σαββατοκύριακου την εβδομάδα στη μέση διάρκεια της ανθρώπινης ζωής, η Αφρική κερδίζει τέσσερις μέρες την εβδομάδα.¹¹ Σε παγκόσμια κλίμακα το προσδόκιμο ζωής αυξήθηκε από τα εξήντα τέσσερα χρόνια το 1990 στα εβδομήντα χρόνια το 2012.¹² Δηλαδή, υπερδιπλασιάστηκε από ό,τι ήταν το 1900.

Επίσης, είναι λιγότεροι εκείνοι που πεινούν. Στη Γη της Αφθονίας μπορεί να μην είμαστε σε θέση να πιάνουμε ψητές χήνες στον αέρα, αλλά ο αριθμός των ατόμων που υποφέρουν από υποσιτισμό μειώθηκε κατά ποσοστό μεγαλύτερο του ενός τρίτου συγκριτικά με το 1990. Το ποσοστό του παγκόσμιου πληθυσμού που διαβιόει με λιγότερες από 2.000 θερμίδες ημε-

ρησίως μειώθηκε από το 51% το 1965 στο 3% το 2005.¹³ Πάνω από 2,1 δισεκατομμύρια άνθρωποι εξασφάλισαν τελικά πρόσβαση σε καθαρό πόσιμο νερό στο διάστημα από το 1990 μέχρι το 2012. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, ο αριθμός των παιδιών με προβληματική ανάπτυξη μειώθηκε κατά ένα τρίτο, η παιδική θνησιμότητα μειώθηκε κατά το απίστευτο ποσοστό του 41% και οι μητρικοί θάνατοι μειώθηκαν στο μισό.

Τι έγινε, όμως, με τις ασθένειες; Ο υπ' αριθμόν ένα μαζικός εξολοθρευτής, η καταραμένη ευλογιά, εξαλείφθηκε ολοσχερώς. Η πολιομυελίτιδα σχεδόν εξαφανίστηκε, και το 2013 υπήρξαν 99% λιγότερα θύματα από ό,τι το 1988. Στο μεταξύ, όλο και περισσότερα παιδιά εμβολιάζονται κατά των ασθενειών που κάποτε ήταν πολύ συνηθισμένες. Το παγκόσμιο ποσοστό εμβολιασμού κατά της ιλαράς, για παράδειγμα, εκτινάχθηκε από το 16% που ήταν το 1980 στο 85% σήμερα, ενώ ο αριθμός των θανάτων μειώθηκε περισσότερο από τρία τέταρτα στο διάστημα από το 2000 μέχρι το 2014. Από το 1990, η θνησιμότητα από φυματίωση μειώθηκε σχεδόν στο μισό. Από το 2000, ο αριθμός των ατόμων που πεθαίνουν από ελονοσία μειώθηκε κατά 25%, το ίδιο και ο αριθμός των θανάτων από AIDS συγκριτικά με το 2005.

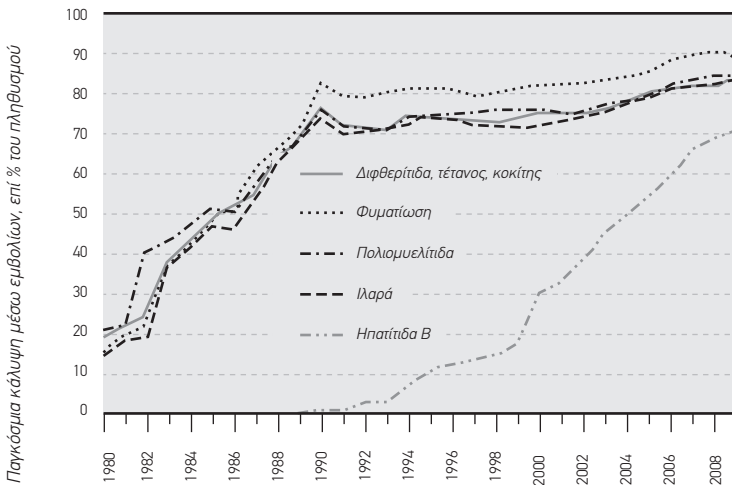
Μερικά στοιχεία είναι τόσο ενθαρρυντικά, που δεν πιστεύουμε ότι είναι αληθινά. Για παράδειγμα, πριν από πενήντα χρόνια ένα στα πέντε παιδιά πέθαινε πριν συμπληρώσει τα πέντε του χρόνια. Σήμερα; Ένα στα είκοσι. Το 1836, ο πλουσιότερος άνθρωπος στον κόσμο, κάποιος Νάθαν Μάγιερ Ρότσιλντ, πέθανε από απλή έλλειψη αντιβιοτικών. Τις τελευταίες δεκαετίες, εξευτελιστικά φτηνά εμβόλια κατά της ιλαράς, του τέτανου, του κοκίτη, της διφθερίτιδας και της πολιομυελίτιδας σώζουν κάθε χρόνο περισσότερες ζωές από ό,τι η παγκόσμια ειρήνη κατά τον 20ό αιώνα.¹⁴

Προφανώς, απομένουν ακόμη πολλές ασθένειες που πρέ-

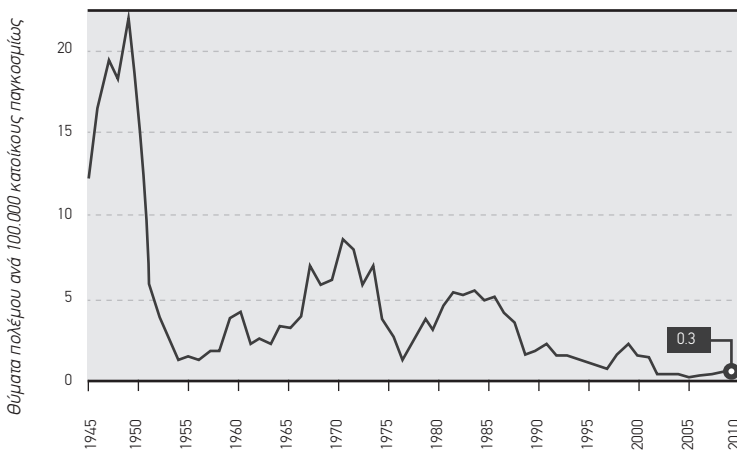
πει να εξαλειφθούν –ο καρκίνος, για παράδειγμα–, αλλά ακόμα και σε αυτό το μέτωπο σημειώνουμε πρόοδο. Το 2013, το έγκυρο περιοδικό *Science* παρουσίασε ρεπορτάζ για την ανακάλυψη μιας μεθόδου ελέγχου του ανοσοποιητικού συστήματος προκειμένου να καταπολεμά τους όγκους και τη χαρακτηρίσει ως τη μεγαλύτερη επιστημονική τομή του έτους. Τον ίδιο χρόνο, έγινε η πρώτη πετυχημένη απόπειρα κλωνοποίησης ανθρώπινων βλαστοκυττάρων, μια ελπιδοφόρα εξέλιξη στη θεραπεία των ασθενειών των μιτοχονδρίων, μεταξύ των οποίων και μιας μορφής διαβήτη.

Μερικοί επιστήμονες τολμούν να ισχυριστούν ότι έχει ήδη γεννηθεί ο πρώτος άνθρωπος που θα ζήσει 1.000 χρόνια.¹⁵

Πίνακας 2. Η νίκη των εμβολίων

Πηγή: Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας

Πίνακας 3. Οι πόλεμοι μειώνονται

Πηγή: Peace Research Institute Oslo

Στο μεταξύ, γινόμαστε ευφυέστεροι. Το 1962, το 41% των παιδιών δεν πήγαινε στο σχολείο, σε αντίθεση με το σημερινό ποσοστό που είναι μικρότερο από 10%.¹⁶ Στις περισσότερες χώρες, ο μέσος δείκτης ευφυΐας έχει αυξηθεί κατά τρεις έως πέντε επιπλέον μονάδες κάθε δέκα χρόνια, κι αυτό οφείλεται κυρίως στη βελτιωμένη διατροφή και τη μόρφωση. Αυτό ίσως εξηγεί επίσης πώς έχουμε γίνει πολύ πιο πολιτισμένοι, με την παρελθούσα δεκαετία να θεωρείται ως η πιο ειρηνική στην παγκόσμια Ιστορία. Σύμφωνα με το Ινστιτούτο Έρευνας για την Ειρήνη στο Όσλο, ο ετήσιος αριθμός θανάτων εξαιτίας πολέμων βυθίστηκε κατά 90% σε σχέση με το 1946. Τα περιστατικά δολοφονιών, ληστειών και άλλες μορφές εγκληματικότητας παρουσιάζουν και αυτά μείωση.

«Οι πλούσιες χώρες του κόσμου γνωρίζουν όλο και λι-

γότερη εγκληματικότητα», έγραψε σε σχετικά όχι μακρινό ρεπορτάζ του το περιοδικό *Economist*. «Υπάρχουν ακόμη εγκληματίες, αλλά είναι όλο και πιο λίγοι και έχουν αρχίσει να γερνούν».¹⁷

Ένας ζοφερός παράδεισος

Καλώς ορίσατε, με άλλα λόγια, στη Γη της Αφθονίας.

Στην καλή ζωή, όπου όλοι είναι πλούσιοι, ασφαλείς και υγιείς. Όπου μας λείπει μόνο ένα πράγμα: Ένας λόγος για να σηκωθούμε το πρωί από το κρεβάτι. Γιατί, σε τελική ανάλυση, στην πραγματικότητα δεν μπορείς να βελτιώσεις τον παράδεισο. Το 1989, ο Αμερικανός φιλόσοφος Φράνσις Φουκουγιάμα ήδη τόνισε ότι είχαμε φτάσει σε μια εποχή όπου η ζωή είχε συνοψιστεί σε έναν «οικονομικό υπολογισμό, στην ατελείωτη επίλυση τεχνικών προβλημάτων, περιβαλλοντικών ανησυχιών και στην ικανοποίηση προηγμένων καταναλωτικών απαιτήσεων».¹⁸

Αυξάνοντας την αγοραστική μας δύναμη κατά μία επιπλέον ποσοστιαία μονάδα ή μειώνοντας κατά δύο μονάδες τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα. Ενδεχομένως ένα νέο μαραφέτι – αυτό έχει να κάνει με τη διεύρυνση του οράματός μας. Ζούμε σε μια εποχή πλούτου και υπεραφθονίας, αλλά πόσο ζοφερό είναι αυτό; Τι υπάρχει; «Ούτε τέχνη, ούτε φιλοσοφία», λέει ο Φουκουγιάμα. Το μόνο που έχει απομείνει είναι «η αέναη φροντίδα του μουσείου ανθρώπινης ιστορίας».

Σύμφωνα με τον Όσκαρ Ουάλντ, μόλις φτάσουμε στη Γη της Αφθονίας πρέπει, για ακόμα μία φορά, να εστιάσουμε το βλέμμα μας στον πιο μακρινό ορίζοντα και να ξανασηκώσουμε τα πανιά. «Η πρόοδος είναι η πραγματοποίηση κάθε ουτοπίας», έγραφε. Όμως, ο μακρινός ορίζοντας παραμέ-

νει κενός. Η Γη της Αφθονίας είναι τυλιγμένη με ένα σάβανο ομίχλης. Τη στιγμή ακριβώς που θα έπρεπε να στηρίξουμε το ιστορικό καθήκον τού να επενδύσουμε αυτή την πλούσια, ασφαλή και υγιή ύπαρξή μας με νόημα, εμείς θάψαμε την ουτοπία. Δεν υπάρχει νέο όνειρο να την αντικαταστήσει, επειδή δεν μπορούμε να φανταστούμε έναν κόσμο καλύτερο από αυτόν που έχουμε. Οι περισσότεροι άνθρωποι στις πλούσιες χώρες πιστεύουν ότι τα παιδιά θα είναι στην πραγματικότητα σε χειρότερη θέση συγκριτικά με τους γονείς τους.¹⁹

Όμως, η πραγματική κρίση της εποχής μας, της γενιάς μου, δεν είναι ότι δεν περνάμε καλά ή ακόμη ότι μπορεί αργότερα να είναι χειρότερα.

Όχι. Η πραγματική κρίση είναι ότι δεν μπορούμε να πετύχουμε τίποτα καλύτερο.

Το σχεδιάγραμμα

Το βιβλίο αυτό δεν επιχειρεί να προβλέψει το μέλλον.

Επιχειρεί να ξεκλειδώσει το μέλλον. Να ανοίξει τα παράθυρα του μυαλού μας. Φυσικά, οι ουτοπίες αποκαλύπτουν πάντα περισσότερα για τον χρόνο στον οποίο τις φανταστήκαμε από όσα πραγματικά μας επιφυλάσσουν. Η ουτοπική Γη της Αφθονίας μάς αποκαλύπτει πώς ήταν η ζωή κατά τον Μεσαίωνα. Ζοφερή. Ή μάλλον ότι η ζωή σχεδόν όλων και σχεδόν παντού ήταν σχεδόν πάντα ζοφερή. Στο κάτω κάτω, κάθε κουλτούρα έχει τη δική της παραλλαγή στη Γη της Αφθονίας.²⁰

Οι απλές επιθυμίες γεννούν απλές ουτοπίες. Αν πεινάς, ονειρεύεσαι ένα πλούσιο γεύμα. Αν κρυώνεις, ονειρεύεσαι μια αναμμένη φωτιά. Όταν αντιμετωπίζεις προβλήματα κληνικότητας, ονειρεύεσαι την παντοτινή νίκτη. Όλες αυτές οι επιθυμίες αντικατοπτρίζονται στις παλιές ουτοπίες, που η

σύλληψή τους έγινε όταν η ζωή ήταν ακόμη απαίσιμα, βάρβαρη και σύντομη. «Το χρώμα δεν παράγει τίποτα το τρομακτικό, ούτε ασθένειες», οραματιζόταν ο Έλληνας ποιητής Τελεκλειδής κατά τον 5ο π.Χ αιώνα, και αν χρειαζόμασταν κάτι, αυτό απλώς θα μας παρουσιαζόταν. «Στην κοίτη κάθε ρυακιού έρεε κρασί. [...] Τα ψάρια έρχονταν στο σπίτι σου, ψήνονταν μόνα τους και μετά σεβρίρονταν στο τραπέζι σου».²¹

Όμως, πριν προχωρήσουμε παρακάτω, ας κάνουμε πρώτα έναν διαχωρισμό ανάμεσα σε δύο μορφές της ουτοπικής σκέψης.²² Η πρώτη είναι η πιο γνώριμη, η ουτοπία του σχεδιαγράμματος. Σπουδαίοι στοχαστές, όπως ο Καρλ Πόπερ και η Χάνα Άρεντ και ακόμα ένα ολόκληρο ρεύμα φιλοσοφίας, μεταμοντερνισμού, επιδίωξαν να αντιστρέψουν αυτό το είδος ουτοπίας. Και σε μεγάλο βαθμό τα κατάφεραν. Η δική τους ουτοπία συνεχίζει να είναι η τελευταία λέξη στο σχεδιάγραμμα του παράδεισου.

Αντί για αφηρημένα ιδεώδη, τα σχεδιαγράμματα απαρτίζονται από αμετακίνητους κανόνες που δεν ανέχονται καμία διαφωνία. Το έργο του Ιταλού ποιητή Τομάζο Καμπανέλα *The City of the Sun* (1602) αποτελεί ένα καλό παράδειγμα. Στη δική του ουτοπία, ή μάλλον στη δυστοπία, η ατομική ιδιοκτησία απαγορεύεται αυστηρά, ο καθένας είναι υποχρεωμένος να αγαπάει όλους τους άλλους και οι τσακωμοί τιμωρούνται με θάνατο. Η ιδιωτική ζωή ελέγχεται από την πολιτεία, κι ανάμεσά τους και η τεκνοποίηση. Για παράδειγμα, οι ευφυείς άνθρωποι μπορούν να πλαγιαίνουν μόνο με μη ευφυείς και οι παχείς μόνο με αδύνατους. Κάθε προσπάθεια εστιάζεται στην κατασκευή μιας ευνοϊκής μέσης κατάστασης. Επιπλέον, κάθε άτομο ελέγχεται από ένα αχανές δίκτυο πληροφοριοδοτών. Αν κάποιος διαπράξει ένα αδίκημα, ο δράστης επικρίνεται λεκτικά μέχρι να πειστεί για το αδίκημά του και να αποδεχτεί αδιαμαρτύρητα να τον λιθοβολήσουν οι υπόλοιποι.

Έχοντας το πλεονέκτημα της εκ των υστέρων εξέτασης της κατάστασης, όποιος διαβάσει σήμερα το βιβλίο του Καμπανέλα θα διακρίνει ανατριχιαστικά δείγματα φασισμού, σταλινισμού και γενοκτονίας.

Η επιστροφή της Ουτοπίας

Ωστόσο, υπάρχει μια άλλη λεωφόρος ουτοπικής σκέψης, που έχει ξεχαστεί εντελώς. Αν το σχεδιάγραμμα είναι μια φωτογραφία υψηλής ευκρίνειας, τότε η ουτοπία αυτή είναι απλώς ένα ασαφές περίγραμμα. Δεν προσφέρει λύσεις αλλά κατευθυντήριες γραμμές. Αντί να μας αναγκάσει να φορέσουμε ζουρλομανδύα, μας εμπνέει να αλλάξουμε. Και αντιλαμβάνεται ότι, όπως το έθεσε ο Βολταίρος, το τέλειο είναι εχθρός του καλού. Κι όπως σχολίασε ένας Αμερικανός φιλόσοφος, «κάθε σοβαρός ουτοπικός στοχαστής θα νιώσει άβολα με την ιδέα του σχεδιαγράμματος».²³

Μέσα σε αυτό το πνεύμα, ο Βρετανός φιλόσοφος Τόμας Μορ έγραψε κυριολεκτικά το βιβλίο για την ουτοπία (και πρώτος εισήγαγε τον όρο). Η δική του ουτοπία, αντί για ένα σχεδιάγραμμα που εφαρμόζεται πεισματικά, ήταν πολύ περισσότερο η καταδίκη μιας ληστρικής αριστοκρατίας που απαιτούσε όλο και πιο πολλή πολυτέλεια, ενώ οι απλοί άνθρωποι ζούσαν σε ακραία φτώχεια.

Οι περισσότεροι αντιλαμβάνονται ότι η ουτοπία είναι επικίνδυνη όταν την παίρνουμε πολύ σοβαρά. «Κάποιος έχει ανάγκη να μπορεί να πιστεύει με πάθος και επίσης να μπορεί να δει τον παραλογισμό των πεποιθήσεών του και να γελάει με αυτές», παρατηρεί ο φιλόσοφος και κορυφαίος εμπειρογνώμονας σε θέματα ουτοπίας Λάιμαν Τάουερ Σάρτζεντ. Όπως το χιούμορ και η σάτιρα, οι ουτοπίες ανοίγουν τα πα-

ράθυρα του πνεύματος. Κι αυτό είναι ζωτικής σημασίας. Καθώς οι λαοί και οι κοινωνίες γίνονται σταδιακά γεροντότεροι, συνηθίζουν το status quo κατά το οποίο η ελευθερία μπορεί να γίνει φυλακή και η αλήθεια να γίνει ψέμα. Η σύγχρονη πεποίθηση –ή, ακόμα χειρότερα, η πεποίθηση ότι δεν απέμεινε τίποτα στο οποίο να πιστέψουμε– μας κάνει να μην μπορούμε να δούμε τη μυωπικότητα και την αδικία που συνεχίζει ακόμη να μας περιβάλλει καθημερινά.

Θα δώσω μερικά παραδείγματα: Γιατί εργαζόμαστε όλο και πιο σκληρά από τη δεκαετία του 1980 και μετά, παρόλο που είμαστε πλουσιότεροι από ποτέ; Γιατί εκατομμύρια άνθρωποι ζουν σε συνθήκες φτώχειας από τη στιγμή που είμαστε αρκετά πλούσιοι ώστε να βάλουμε ένα τέλος σε αυτό μια και καλή; Εντέλει, γιατί πάνω από το 60% του εισοδήματός μας εξαρτάται από τη χώρα στην οποία απλώς έτυχε να γεννηθούμε;²⁴

Οι ουτοπίες δεν προσφέρουν έτοιμες απαντήσεις, πόσο μάλλον λύσεις. Παρ' όλα αυτά, θέτουν τις σωστές ερωτήσεις.

Η καταστροφή του θαυμάσιου αφηγήματος

Σήμερα, όμως, ποδοπατάμε τα όνειρα για έναν καλύτερο κόσμο πριν καλά καλά ριζώσουν. Σύμφωνα με μια κοινότυπη φράση, τα όνειρα έχουν έναν τρόπο να μετατρέπονται σε εφιάλτες. Οι ουτοπίες είναι χώρος όπου καλλιεργούνται η ασυμφωνία, η βία, ακόμα και η γενοκτονία. Οι ουτοπίες, τελικά, γίνονται δυστοπίες. Στην ουσία, η ουτοπία είναι μια δυστοπία. «Η ανθρώπινη πρόοδος είναι ένας μύθος», σύμφωνα με μια άλλη κοινότυπη φράση. Κι όμως, μόνοι μας έχουμε καταφέρει να δημιουργήσουμε τον μεσαιωνικό παράδεισο.

Είναι γεγονός ότι η Ιστορία είναι γεμάτη με ανατριχια-

στικές μορφές ουτοπιανισμού –φασισμό, κομμουνισμό, ναζισμό–, όπως ακριβώς και κάθε θρησκεία έχει δημιουργήσει φανατικές ομάδες. Όμως, αν κάποιος φανατικός με τη θρησκεία υποκινήσει τη βία, πρέπει εμείς αυτόματα να διαγράψουμε ολόκληρη τη θρησκεία; Επομένως, γιατί να διαγράψουμε τον ουτοπιανισμό; Μήπως πρέπει απλώς να σταματήσουμε να ονειρευόμαστε έναν καλύτερο κόσμο;

Όχι, φυσικά όχι. Όμως, αυτό ακριβώς συμβαίνει. Η αισιοδοξία και η απαισιοδοξία έχουν γίνει συνώνυμες της εμπιστοσύνης του καταναλωτή ή της έλλειψής της. Οι ριζοσπαστικές ιδέες για έναν διαφορετικό κόσμο έχουν σχεδόν κυριολεκτικά γίνει αδιανόητες. Οι προσδοκίες για όσα εμείς ως κοινωνία μπορούμε να επιτύχουμε έχουν διαβρωθεί δραματικά και μας έχουν αφήσει την ψυχρή, σκληρή αλήθεια, που, χωρίς την ουτοπία, το μόνο που απομένει είναι μια τεχνοκρατία. Η πολιτική έχει καταλήξει να είναι διαχείριση προβλημάτων. Οι ψηφοφόροι πηγαινοέρχονται από τη μία στην άλλη πλευρά όχι επειδή τα κόμματα είναι τόσο πολύ διαφορετικά, αλλά επειδή είναι σχεδόν αδύνατο να τα ξεχωρίσεις, και αυτό που σήμερα ξεχωρίζει τη Δεξιά από την Αριστερά είναι μία ή δύο ποσοστιαίες μονάδες του συντελεστή φορολογίας εισοδήματος.²⁵

Αυτό το βλέπουμε στη δημοσιογραφία, η οποία παρουσιάζει την πολιτική ως ένα παιχνίδι στο οποίο το διακύβευμα δεν είναι τα ιδανικά αλλά οι καριέρες. Το βλέπουμε στην ακαδημαϊκή κοινότητα, όπου όλοι είναι πολύ απασχολημένοι με το να γράφουν, ώστε να μην προλαβαίνουν να διαβάσουν, και πολύ απασχολημένοι με το να εκδίδουν, ώστε να μην προλαβαίνουν να συζητούν. Στην πραγματικότητα, το πανεπιστήμιο του 21ου αιώνα δε διαφέρει πολύ από ένα εργοστάσιο, όπως άλλωστε και τα νοσοκομεία μας, τα σχολεία και τα τηλεοπτικά δίκτυα. Αυτό που έχει σημασία είναι η επίτευξη στόχων.

Είτε πρόκειται για την ανάπτυξη της οικονομίας, τα ποσοστά ακροαματικότητας ή τα βιβλία –αργά, αλλά σίγουρα–, η ποιότητα αντικαθίσταται από την ποσότητα.

Και η κινητήριος δύναμη για όλα αυτά ονομάζεται μερικές φορές «φιλελευθερισμός», μια ιδεολογία που έχει υπονομευτεί. Το σημαντικό σήμερα είναι «να είσαι απλώς ο εαυτός σου» και «να κάνεις αυτό που ξέρεις». Η ελευθερία μπορεί να είναι το ανώτερο ιδανικό μας, αλλά η δική μας έχει καταλήξει να είναι μια κενή ελευθερία. Ο φόβος μας να μιλήσουμε για την ηθική με οποιαδήποτε μορφή έχει κάνει την ηθική ένα ταμπού στη δημόσια συζήτηση. Η δημόσια αρένα πρέπει να είναι «ουδέτερη», τελικά, αλλά ποτέ στο παρελθόν δεν ήταν τόσο πατερναλιστική. Σε κάθε γωνία του δρόμου μάς δελεάζουν να πιούμε, να ξεφαντώσουμε, να δανειστούμε, να αγοράσουμε, να δουλέψουμε σκληρά, να στρεσαριστούμε και να εξαπατήσουμε. Ότι κι αν πούμε στον εαυτό μας για την ελευθερία του λόγου, οι αξίες μας είναι ύποπτα παραπλήσιες με όσες διατυμπανίζουν οι ίδιες ακριβώς εταιρείες που μπορούν να πληρώσουν για διαφημίσεις σε ζώνη υψηλής τηλεθέασης.²⁶ Αν ένα πολιτικό κόμμα ή μια θρησκευτική σχέση είχαν έστω κι ένα κλάσμα της επιρροής που ασκεί ο διαφημιστικός κλάδος πάνω σε εμάς και τα παιδιά μας, θα είχαμε πάρει τα όπλα. Όμως, επειδή είναι η αγορά, παραμένουμε «ουδέτεροι».²⁷

Το μόνο πράγμα που απέμεινε να κάνει η κυβέρνηση είναι να επιδιορθώσει τη ζωή στο παρόν. Αν δεν ακολουθείς το μοντέλο του φιλήσυχου και ευχαριστημένου πολίτη, οι δυνάμεις που το κάνουν ευχαρίστως θα σε συμμορφώσουν με το ζόρι. Ποια είναι τα εργαλεία που επιλέγουν; Ο έλεγχος, η παρακολούθηση και η καταστολή.

Στο μεταξύ, το κράτος ευημερίας μεταθέτει ολοένα και πιο πολύ την εστίαση της προσοχής του από τις αιτίες της δυσ-

ρέσκειάς μας προς τα συμπτώματα. Όταν είμαστε άρρωστοι, πηγαίνουμε σε έναν γιατρό. Όταν είμαστε θλιμμένοι, πηγαίνουμε σε έναν θεραπευτή. Σε έναν διαιτολόγο όταν είμαστε υπέρβαροι. Καταλήγουμε στη φυλακή όταν καταδικαστούμε και παρακολουθούμε σεμινάρια επαγγελματικής κατάρτισης όταν έχουμε μείνει χωρίς δουλειά. Όλες αυτές οι υπηρεσίες κοστίζουν τεράστια χρηματικά ποσά, αλλά με ελάχιστα αποτελέσματα. Στις ΗΠΑ, όπου το κόστος της υγειονομικής περίθαλψης είναι το υψηλότερο στον πλανήτη, το προσδόκιμο ζωής για πολλούς στην ουσία μειώνεται.

Εν τω μεταξύ, τα συμφέροντα της αγοράς και των εμπόρων απολαμβάνουν την απόλυτη ελευθερία. Ο κλάδος των τροφίμων μάς εφοδιάζει με φτηνά σκουπίδια βαρυφορτωμένα με αλάτι, ζάχαρη και λίπος, μας βάζει στη λωρίδα υψηλών ταχυτήτων που θα μας οδηγήσει στον γιατρό και τον διαιτολόγο. Η τεχνολογική πρόοδος δημιουργεί συντρίμια σε όλο και περισσότερες θέσεις εργασίας, στέλνοντάς μας πάλι στα σεμινάρια επαγγελματικής κατάρτισης. Και ο κλάδος των διαφημίσεων μας ενθαρρύνει να ξοδεύουμε χρήματα που δεν έχουμε για άχρηστα πράγματα, τα οποία δε χρειαζόμαστε, για να εντυπωσιάσουμε άτομα που δεν τα αντέχουμε.²⁸ Στη συνέχεια, μπορούμε να πάμε και να κλάψουμε στον ώμο του θεραπευτή μας.

Αυτή είναι η δυστοπία στην οποία ζούμε σήμερα.

Η χαϊδεμένη γενιά

Δεν είναι ότι δεν περνάμε καλά. Αυτό δεν μπορώ να το τονίσω με περισσότερη έμφαση. Απεναντίας. Αν μη τι άλλο, τα παιδιά σήμερα αγωνίζονται κάτω από το βάρος του υπερβολικού χαϊδέματος. Σύμφωνα με την Τζιν Τουνένγκι, μια ψυ-

χολόγο από το San Diego State University, η οποία διεξήγαγε εκτεταμένη έρευνα σχετικά με τη στάση των νέων σήμερα και στο παρελθόν, παρατηρήθηκε απότομη αύξηση της αυτοεκτίμησης συγκριτικά με τη δεκαετία του 1980. Τα μέλη της νεότερης γενιάς θεωρούν τον εαυτό τους πιο έξυπνο, πιο υπεύθυνο και πιο ελκυστικό παρά ποτέ.

«Είναι μια γενιά στην οποία κάθε παιδί άκουσε τη φράση: “Μπορείς να γίνεις ό,τι θέλεις. Είσαι ξεχωριστό άτομο”», εξηγεί η Τουένγκι.²⁹ Ανατραφήκαμε με μία σταθερή δόση ναρκισσιισμού, αλλά μόλις μας άφησαν και βγήκαμε στον αχανή κόσμο των απεριόριστων ευκαιριών, όλο και πιο πολλοί από εμάς συντριβήκαμε και καήκαμε. Αποδεικνύεται ότι ο κόσμος είναι ψυχρός και σκληρός, γεμάτος ανταγωνισμό και ανεργία. Δεν είναι μια Disneyland όπου μπορείς να κάνεις μια ευχή σε κάποιο αστέρι και να δεις όλα τα όνειρά σου να πραγματοποιούνται, αλλά είναι μια άχαρη κούρσα στην οποία δεν έχεις κανέναν άλλο εκτός από τον εαυτό σου να κατηγορήσεις αν δεν τα καταφέρεις.

Όπως είναι αναμενόμενο, ο ναρκισσισμός αυτός συγκαλύπτει έναν ωκεανό αβεβαιότητας. Επίσης, η Τουένγκι ανακάλυψε ότι όλοι φοβόμαστε περισσότερο κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Συγκρίνοντας 269 μελέτες που πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα από το 1952 μέχρι το 1993, κατέληξε ότι το μέσο παιδί που ζούσε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στη Βόρεια Αμερική είχε περισσότερη αγωνία από ό,τι οι ψυχιατρικοί ασθενείς στις αρχές της δεκαετίας του 1950.³⁰ Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, η κατάθλιψη αποτελεί το μεγαλύτερο πρόβλημα υγείας στους εφήβους και θα είναι η υπ’ αριθμόν ένα αιτία ασθενειών σε παγκόσμια κλίμακα μέχρι το 2030.³¹

Είναι ένας φαύλος κύκλος. Ποτέ άλλοτε δεν επισκέπτονταν ψυχίατρο τόσοι πολλοί νέοι. Ποτέ άλλοτε δεν είχαν πα-

ρουσιαστεί τόσα κρούσματα πρόωρης καταστροφής καρδιάς. Και καταπίνουμε αντικαταθλιπτικά χάπια όσο ποτέ άλλοτε. Επανελημμένα επιρρίπτουμε στο άτομο τα συλλογικά προβλήματα όπως η ανεργία, η δυσαρέσκεια και η κατάθλιψη. Αν η επιτυχία είναι μια επιλογή, τότε το ίδιο συμβαίνει και με το μέλλον. Έχασες τη δουλειά σου; Έπρεπε να είχες εργαστεί πιο σκληρά. Είσαι άρρωστος; Μάλλον δε θα ακολουθούσες υγιεινό τρόπο ζωής. Νιώθεις δυστυχισμένος; Παίρνεις ένα χάπι.

Στη δεκαετία του 1950, μόλις το 12% των νέων συμφωνούσε με τη δήλωση: «Είμαι ένα πολύ ξεχωριστό άτομο». Σήμερα, το ποσοστό αυτό είναι 80%,³² όταν στην πραγματικότητα όλοι γινόμαστε όλο και πιο ίδιοι. Όλοι διαβάζουμε τα ίδια μπεστ σέλερ, παρακολουθούμε τις ίδιες ταινίες και φοράμε τα ίδια αθλητικά παπούτσια. Κι ενώ οι παππούδες μας συνέχιζαν να κινούνται μέσα στο πλαίσιο που είχε χαράξει η οικογένειά τους, η Εκκλησία και η χώρα, εμείς καθοδηγούμαστε από τα ΜΜΕ, το μάρκετινγκ και μια πατερναλιστική πολιτεία. Και παρόλο που γινόμαστε όλο και πιο όμοιοι, έχει περάσει προ πολλού η εποχή των μεγάλων συλλογικών ομάδων. Η συμμετοχή σε εκκλησίες, πολιτικά κόμματα και εργατικά σωματεία παρουσιάζει κάμψη, και ο παραδοσιακός διαχωρισμός ανάμεσα σε Δεξιούς και Αριστερούς έχει πλέον ελάχιστο νόημα. Το μόνο για το οποίο νοιαζόμαστε είναι «η επίλυση προβλημάτων», λες και η πολιτική μπορεί να ανατεθεί σε συμβούλους μάνατζμεντ.

Σίγουρα υπάρχουν μερικοί που προσπαθούν να αναβιώσουν την παλιά πίστη στην πρόοδο. Είναι παράξενο που το πολιτισμικό αρχέτυπο της γενιάς μου είναι ο σπασίκλας, που με τις εφαρμογές και τα μαραφέτια του συμβολίζει την ελπίδα της οικονομικής ανάπτυξης; «Τα καλύτερα μυαλά της γενιάς μου σκέφτονται πώς να κάνουν τον κόσμο να κάνει “κλικ”

σε διαφημίσεις», είπε πρόσφατα με μελαγχολικό ύφος ένας πρώην μάγος των Μαθηματικών στο Facebook.³³

Όμως, ας μη γίνει καμία παρανόηση: Ο καπιταλισμός είναι εκείνος που άνοιξε τις πύλες της Γης της Αφθονίας, αλλά μόνος του ο καπιταλισμός δεν μπορεί να την υποστηρίξει. Η πρόοδος έγινε συνώνυμη της οικονομικής ευημερίας, αλλά ο 21ος αιώνας θα μας πιέσει να βρούμε άλλες μεθόδους τόνωσης της ποιότητας της ζωής μας. Κι ενώ οι νέοι της Δύσης έχουν σε μεγάλο βαθμό ενηλικιωθεί σε μια εποχή απολιτικής τεχνοκρατίας, θα πρέπει να επιστρέψουμε πάλι στην πολιτική για να βρούμε μια νέα ουτοπία.

Υπό αυτή την έννοια, με ενθαρρύνει η δυσαρέσκειά μας, γιατί η δυσαρέσκεια απέχει έναν ολόκληρο κόσμο από την αδιαφορία. Η ευρύτητα διαδεδομένη νοσταλγία, η έντονη επιθυμία για ένα παρελθόν που στην πραγματικότητα ποτέ δεν υπήρχε, δείχνει ότι ακόμη έχουμε ιδανικά, έστω κι αν τα θάψαμε ζωντανά.

Η αληθινή πρόοδος αρχίζει με κάτι που καμία οικονομία γνώσης δεν μπορεί να παράγει: Τη σοφία γύρω από το τι σημαίνει να ζεις καλά. Είμαστε αναγκασμένοι να κάνουμε αυτά που σπουδαίοι στοχαστές όπως ο Τζον Στιούαρτ Μιλ, ο Μπέρτραντ Ράσελ και ο Τζον Μέιναρτ Κέινς διακήρυτταν ήδη πριν από εκατό χρόνια: «Να εκτιμάμε τα αποτελέσματα πιο πολύ από τα μέσα και να προτιμάμε το καλό αντί το χρήσιμο»³⁴. Πρέπει να στρέψουμε το μυαλό μας προς το μέλλον. Να σταματήσουμε να αναλώνουμε τη δυσαρέσκειά μας μέσα από τα δημοψηφίσματα και τα ΜΜΕ που μεταδίδουν αδιάκοπα άσχημες ειδήσεις. Να εξετάζουμε εναλλακτικές λύσεις και να σχηματίζουμε νέες συλλογικές ομάδες. Να ξεπερνάμε αυτό το περιοριστικό *Zeitgeist* και να αναγνωρίζουμε τον κοινό μας ιδεαλισμό.

Ίσως τότε μπορούσαμε να ξανακοιτάξουμε πέρα από τον

εαυτό μας και να δούμε τον κόσμο. Εκεί θα δούμε ότι η καλή παλιά πρόοδος συνεχίζει να προχωράει σταθερά ακολουθώντας τη χαρούμενη πορεία της. Θα δούμε ότι ζούμε σε μια θαυμάσια εποχή, μια εποχή όπου έχει υποχωρήσει η πείνα και έχουν λιγοστέψει οι πόλεμοι, και υπάρχει μια ώθηση της ευημερίας και αύξηση του προσδόκιμου ζωής. Όμως, θα δούμε ακόμη τι μας έχει απομείνει –το πλουσιότερο 10%, το 5% ή το 1%– να κάνουμε.

Το σχεδιάγραμμα

Είναι καιρός να επιστρέψουμε στην ουτοπική σκέψη.

Χρειαζόμαστε έναν καινούργιο πολιτικό αστέρα, έναν καινούργιο παγκόσμιο χάρτη, που για ακόμα μία φορά εμφανίζει μια μακρινή, αχαρτογράφητη ήπειρο: την «Ουτοπία». Λέγοντας αυτό, δεν εννοώ τα αμετάβλητα σχεδιαγράμματα που οι φανατικοί της ουτοπίας προσπαθούν να μας μπουκώσουν με τις θεοκρατίες τους ή τα πενταετή σχέδιά τους. Αυτά απλώς υποτάσσουν τον πραγματικό κόσμο σε διακαή όνειρα. Σκεφτείτε αυτό: Η λέξη *ουτοπία* σημαίνει και «καλό τόπο» και «ανύπαρκτο τόπο». Αυτό που χρειαζόμαστε είναι εναλλακτικοί ορίζοντες που υποκινούν τη φαντασία. Και πραγματικά εννοώ «ορίζοντες» στον πληθυντικό αριθμό. Σε τελική ανάλυση, οι αντικρουόμενες ουτοπίες είναι το οξυγόνο της δημοκρατίας.

Κι όπως πάντα, η δική μας ουτοπία θα ξεκινήσει έχοντας μικρό μέγεθος. Τα θεμέλια αυτού που σήμερα ονομάζουμε «πολιτισμό» τέθηκαν πριν από πολλά χρόνια από οραματιστές που ακολουθούσαν τον βηματισμό που έδιναν οι δικοί τους τυμπανιστές. Ο Ισπανός μοναχός Βαρθολομαίος ντε λας Κάζας (1484-1566) διακήρυξε την ίση αντιμετώπιση ανάμε-

σα σε αποίκους και ντόπιους κατοίκους της Λατινικής Αμερικής και επιχείρησε να ιδρύσει μια αποικία στην οποία όλοι θα είχαν μια άνετη ζωή. Ο εργοστασιάρχης Ρόμπερτ Όουεν (1771-1858) ήταν ο πρώτος που καθιέρωσε τη χειραφέτηση των Άγγλων εργατών και διοικούσε επιτυχώς ένα υφαντουργείο όπου οι εργαζόμενοι εισέπρατταν έναν δίκαιο μισθό, ενώ είχε απαγορευτεί η σωματική τιμωρία. Και ο φιλόσοφος Τζον Στιούαρτ Μιλ (1806-1873) πίστευε ότι υπήρχε ισότητα ανάμεσα σε γυναίκες και άντρες. (Αυτό ίσως είχε κάποια σχέση με το γεγονός ότι η σύζυγός του έκανε τη μισή δουλειά του).

Ωστόσο, ένα πράγμα είναι βέβαιο: Χωρίς αυτούς τους ανά τους αιώνες ονειροπόλους με τα διάπλατα ανοιγμένα μάτια, θα συνεχίζαμε να είμαστε ακόμη φτωχοί, πεινασμένοι, βρόμικοι, φοβισμένοι, χαμηλού πνευματικού επιπέδου, άρρωστοι και άσχημοι. Χωρίς την ουτοπία, είμαστε χαμένοι. Όχι ότι το σήμερα είναι καλό. Απεναντίας. Όμως, είναι ζοφερό, αν δεν ελπίζουμε σε κάτι καλύτερο. «Για να ευτυχίσει ο άνθρωπος, δε χρειάζεται μόνο να απολαμβάνει το ένα ή το άλλο, αλλά να ελπίζει και να επινοεί και να αλλάζει»³⁵, έγραφε κάποτε ο Βρετανός φιλόσοφος Μπέρτραντ Ράσελ. Και σε κάποιο άλλο σημείο συνέχιζε ως εξής: «Αυτό που θα έπρεπε να επιθυμούμε δεν είναι μια ολοκληρωμένη Ουτοπία, αλλά ένας κόσμος όπου η φαντασία και η ελπίδα είναι ζωντανές και ενεργές»³⁶.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η επιστροφή της Οντοπίας

1. Ακραία φτώχεια σημαίνει να ζεις με λιγότερα από 1,25 δολάρια την ημέρα, που αρκούν ίσα ίσα για να επιβιώσεις. Βλ. François Bourguignon και Christian Morrisson, «Inequality among World Citizens: 1820-1992», *American Economic Review* (Σεπτέμβριος 2002). <http://piketty.pse.ens.fr/files/BourguignonMorrisson2002.pdf>

2. Στην Ολλανδία ένας άστεγος παίρνει περίπου 10.000 δολάρια τον χρόνο κρατική βοήθεια. Το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (GNP) της Ολλανδίας στη δεκαετία του 1950, διορθωμένο για την αγοραστική δύναμη και τον πληθωρισμό, ήταν 7.408 δολάρια (σύμφωνα με στοιχεία από το garminder.org). Από το 1600 έως το 1800 κυμαίνονταν μεταξύ 2.000 και 2.500 δολαρίων.

3. Βλ. τα στοιχεία που παραθέτουν οι ιστορικοί Angus Maddison, J. Bolt και J. L. van Zanden, «The First Update of the Maddison Project· Re-Estimating Growth Before 1820», *Maddison Project Working Paper 4* (2013). <http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/home.htm>

4. Herman Pleij, *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven* (1997), σ. 11.

5. World Health Organization, «Obesity and overweight», Έκθεση γεγονότων αρ. 311 (Μάρτιος 2013). <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/en/>

6. Manuel Eisner, «Long-Ter Historical Trends in Violent Crime», University of Chicago (2003), Πίνακας 2. <http://www.>

vrc.crim.cam.ac.uk/vrcresearch/paperdownload/manuel-eisner-historical-trends-in-violence.pdf

7. World Bank, «An update to the World Bank's estimates of consumption poverty in the developing world» (2012). http://www.siteresources.worldbank.org/INTPOVCALNET/Resources/Global_Poverty_Update_2012_02-29-12.pdf

8. J.O's, «Development in Africa: Growth and other food things», *Economist* (1 Μαΐου 2013). <http://www.economist.com/blogs/baobab/2013/05/development-africa>

9. UN News Centre, «Deputy UN chief calls for urgent action to tackle global sanitation crisis» (21 Μαρτίου 2013). <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=44452>

10. Σύμφωνα με στοιχεία από Internet Live Stats. Βλ. <http://www.internetlivestats.com>

11. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, το μέσο προσδόκιμο ζωής στην Αφρική για όσους γεννήθηκαν το 2000 ήταν 50 έτη. Το 2012 ήταν 58 έτη. http://www.who.int/gho/mortality_burden_disease/life_tables/situation_trends_text/en

12. Σύμφωνα με στοιχεία από την Παγκόσμια Τράπεζα: <http://apps.who.int/gho/data/view.main.700?lang=en>

13. Η μέση ατομική ημερήσια θερμιδική πρόσληψη αυξήθηκε από 2.600 το 1990 σε 2.840 το 2012 (στην υποσαχάρια Αφρική από 2.180 σε 2.380). Miina Porka κ.ά., «From Food Insufficiency towards Trade Dependency: A Historical Analysis of Global Food Availability», *Plos One* (18 Δεκεμβρίου 2013). <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/24367545>

14. Bjørn Lomborg, «Setting the Right Global Goals», *Project Syndicate* (20 Μαΐου 2014). <http://www.project-syndicate.org/commentary/bj-rn-lomborg-identifies-the-areas-in-which-increased-development-spending-can-do-the-most-good>

15. Μία είναι η Audrey de Grey από το Cambridge University, που έκανε μια διάλεξη TED πάνω σε αυτό το θέμα: <http://>

www.ted.com/talks/audrey_de_grey_says_we_can_avoid_aging

16. Peter F. Orazem, «Challenge Paper: Education», Copenhagen Consensus Center (Απρίλιος 2014). <http://copenhagenconsensus.com/publication/education>

17. «Where have all the burglars gone?», *Economist* (18 Ιουλίου 2013). <http://www.economist.com/news/briefing/21582041-rich-world-seeing-less-and-less-crime-even-face-high-unemployment-and-economic>

18. Francis Fukuyama, «The End of History?», *National Interest* (Καλοκαίρι 1989). <http://ps321.community.uaf.edu/files/2012/10/Fukuyama-End-of-historyparticle.pdf>

19. Andrew Cohut κ.ά., *Economies of Emerging Markets Better Rated During Difficult Times. Global Downturn Takes Heavy Toll; Inequality Seen as Rising*, Pew Research (23 Μαΐου 2013), σ. 23. <http://www.pewglobal.org/files/2013/05/Pew-Global-Attitudes-Economic-Report-FINAL-May-23-20131.pdf>

20. Lyman Tower Sargent, *Utopianism, A Very Short Introduction* (2010) σ. 12. Πάρτε αυτή τη βουδιστική παραλλαγή της Γης της Αφθονίας: «Όποτε επιθυμούν να λάβουν τροφή, το μόνο που χρειάζεται είναι να βάλουν αυτό το ρύζι πάνω σε συγκεκριμένη μεγάλη πέτρα, από την οποία βγαίνει αμέσως μία φλόγα [και] ετοιμάζει το φαγητό τους».

21. Ian C. Storey (μτφρ.), *Fragments of Old Comedy*, τ. III: *Philonicus to Xenophon. Adespota*. Loeb Classical Library, 515 (2011), σ. 291. http://www.loebclassics.com/view/telecidas-tes-timonia_fragments/2011/pb_LCL515.291.xml

22. Russell Jacoby, *Picture Imperfect. Utopian Thought for an Anti-Utopian Age* (2005). Βλ. επίσης το τελευταίο (στα ολλανδικά) βιβλίο μου, *De geschiedenis van de vooruitgang* (2013), στο οποίο συζητώ τη διάκριση του Jacoby ανάμεσα στις δύο μορφές ουτοπικής σκέψης.

23. Ο George Kateb αναφέρεται αυτολεξεί στο Lyman Sar-

gent, *Utopianism. A Very Short Introduction* (2010), σ. 107. Ακόμα κι έτσι, όποιος εμβαθύνει στην ουτοπία του Thomas More θα δοκιμάσει μια δυσάρεστη έκπληξη. Ο More περιέγραψε μια πλήρως αυταρχική κοινωνία της οποίας οι κάτοικοι πουλήθηκαν ως σκλάβοι ακόμα και για σχετικά ασήμαντα παραπτώματα. Όμως, έχει κρίσιμη σημασία να συνειδητοποιήσουμε ότι όλα αυτά φάνηκαν ως μία ανάσα φρεσκάδας για τον χωρικό του Μεσαίωνα. Η δουλεία ήταν σίγουρα επιεικής συγκριτικά με το συνηθισμένο ρεπερτόριο του απαγχονισμού, της απομόνωσης και της καύσης πάνω σε στύλο. Όμως, αξίζει επίσης να επισημάνουμε ότι πολλοί σχολιαστές δεν αντελήφθησαν την ειρωνεία του More, γιατί δε διάβασαν το βιβλίο του που είχε γράψει στα Λατινικά. Για παράδειγμα, ο Ξεναγός στην ουτοπία του More ονομάζεται Hythlodæus, που σημαίνει «κάποιος που λέει ανοησίες».

24. Branko Milanovic, «Global Inequality: From Class to Location, from Proletarians to Migrants», World Bank Policy Research Working Paper (Σεπτέμβριος 2011). <http://elibrary.worldbank.org/doi/book/10.1596/1813-9450-5820>

25. Σχετικά με τις ΗΠΑ, βλ. Bryan Caplan, «How Dems and Reps Differ: Against the Conventional Wisdom», *Library of Economics and Liberty* (7 Σεπτεμβρίου 2008). http://econlog.econlib.org/archives/2008/09/how_dems_and_re.html Σχετικά με την Αγγλία, βλ. James Adams, Jane Green, and Caitlin Milazzo, «Has the British Public Depolarized Along with Political Elites? An American Perspective on British Public Opinion», *Comparative Political Studies* (Απρίλιος 2012). <http://cps.sagepub.com/con-tent/45/4/507>.

26. Βλ. Alain de Botton, *Religion for Atheists* (2012), Κεφάλαιο 3.

27. Πράγμα που δε σημαίνει ότι είναι από επιλογή. Η μία έρευνα μετά την άλλη έδειξε ότι η συντριπτική πλειοψηφία

των πληθυσμών όλων των αναπτυγμένων χωρών ασχολούνται με τον υλισμό, τον ατομικισμό και τη σκληρή σύγχρονη κουλτούρα. Στις ΗΠΑ, μία δημοσκοπήση σε ολόκληρη τη χώρα έδειξε ότι οι περισσότεροι Αμερικανοί θέλουν η κοινωνία «να απομακρυνθεί από την πλεονεξία και την υπερβολή και να στραφεί προς μια ζωή που είναι περισσότερο επικεντρωμένη στις αξίες, την κοινωνία και την οικογένεια». Στο Richard Wilkinson και Kate Pickett, *The Spirit Level. Why Equality Is Better for Everyone* (2010), σ. 4.

28. Διατυπωμένο με άλλα λόγια από την ταινία *Fight Club*, τον καθηγητή Βιώσιμης Ανάπτυξης Tim Jackson και εκατοστάδες άλλες παραλλαγές αυτού του εδαφίου.

29. Στο Don Peck, «How a New Jobless Era Will Transform America», *Atlantic* (Μάρτιος 2010). <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2010/03/how-a-new-jobless-era-will-transform-america/307919>

30. Wilkinson και Pickett, *The Spirit Level*, σ. 34.

31. World Health Organization, «Health for the World's Adolescents. A second chance in the second decade» (Ιούλιος 2014). http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/112750/1/WHO_FWC_MCA_14.05_eng.pdf?ua=1

32. Wilkinson και Pickett, *The Spirit Level*, σ. 36. Αυτό συγκεκριμένα αφορά τους νέους ενήλικες στη Βόρεια Αμερική, αλλά η ίδια τάση είναι ορατή και σε άλλες αναπτυγμένες χώρες.

33. Στο Ashlee Vance, «This Tech Bubble Is Different», *Bloomberg Businessweek* (14 Απριλίου 2011). http://www.businessweek.com/magazine/content/11_17/b4225060960537.htm

34. John Maynard Keynes, «Economic Possibilities for our Grandchildren» (1930), *Essays in Persuasion*. <http://www.econ.yale.edu/smith/econ116a/keynes1.pdf>

35. Bertrand Russell, *Philosophy and Politics* (1947), σ. 14.

36. Bertrand Russell, *Political Ideals* (1917), Κεφάλαιο 1.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΔΕΝ
ΕΠΙΧΕΙΡΕΙ ΝΑ ΠΡΟΒΛΕΨΕΙ
ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ, ΕΠΙΧΕΙΡΕΙ ΝΑ
ΕΚΚΛΕΙΔΩΣΕΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ
ΑΝΟΙΓΟΝΤΑΣ ΤΑ ΠΑΡΑΟΥΡΑ
ΤΟΥ ΜΥΑΛΟΥ ΜΑΣ

Από ένα **παγκόσμιο βασικό εισόδημα**
έως την **εργάσιμη εβδομάδα των δεκαπέντε**
ωρών, και από έναν **κόσμο χωρίς σύνορα**
έως έναν **κόσμο χωρίς φτώχεια**
– έφτασε η ώρα να επιστρέψουμε σε μια
πιο ουτοπική σκέψη, που ωστόσο
έχει ρεαλιστική εφαρμογή.

Ο Ρούτγκερ Μπρέγκμαν μάς ταξιδεύει στην Ιστορία, πέρα από τον κλασικό διαχωρισμό Αριστεράς και Δεξιάς, εισάγοντας ρηζικέλευθες ιδέες, των οποίων ξεκάθαρα έχει έρθει η ώρα. Το ΟΥΤΟΠΙΑ ΓΙΑ ΡΕΑΛΙΣΤΕΣ είναι από εκείνα τα σπάνια βιβλία που σε αιφνιδιάζουν και προκαλούν αυτά που νομίζεις ότι γνωρίζεις, καταδεικνύοντας ότι το πιο μη ρεαλιστικό οικονομικό μοντέλο είναι αυτό που εφαρμόζουμε σήμερα.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΕ 17 ΧΩΡΕΣ

Εκδόσεις **ΨΥΧΟΓΙΟΣ**
www.psychogios.gr

ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ: 19442